

СЕКЦІЯ 6. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

УДК 159.922.27:331.556.4

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИЗИ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ

Блинова О.Є., д. психол. н., професор,
завідувач кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

У статті проаналізовано соціально-психологічні особливості перебігу кризи професійної ідентичності внутрішньо переміщених осіб в умовах сучасної України.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, вимушені мігранти, професійна ідентичність, криза професійної ідентичності.

В статье проанализированы социально-психологические особенности кризиса профессиональной идентичности внутренне перемещенных лиц в условиях современной Украины.

Ключевые слова: внутренне перемещенные лица, вынужденные мигранты, профессиональная идентичность, кризис профессиональной идентичности.

Blynova O.Ye. SOCIO-PSYCHOLOGICAL BASIS OF THE INVESTIGATION OF PROFESSIONAL IDENTITY CRISIS AMONG FORCED MIGRANTS

Socio-psychological peculiarities of the professional identity crisis of internally displaced people within contemporary Ukrainian conditions are analysed in the article.

Key words: internally displaced people, forced migrants, professional identity, crisis of professional identity.

Постановка проблеми. Внаслідок загострення соціально-політичної ситуації в Україні з'явилися великі потоки людей, які були змушені залишити місця свого постійного проживання і переселитись зі східних областей до інших регіонів України. У вітчизняній науковій літературі, засобах масової інформації їх визначають як «внутрішні мігранти», «вимушені переселенці», в офіційних документах – як «внутрішньо переміщені особи» (ВПО), що найточніше відповідає англomовному терміну «internally displaced persons». Саме таке визначення закріплене також у «Керівних принципах з питань про переміщених осіб всередині країни» Організації Об'єднаних Націй: «Внутрішньо переміщені особи – це окремі особи чи групи осіб, які були змушені залишити свої помешкання або місця постійного проживання, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту, проявів насильства, порушень прав людини, стихійних або спричинених діяльністю людини лих, техногенних катастроф, і які не перетнули міжнародно-визнаних державних кордонів» [10].

У Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» вказано, що «внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа

без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання в результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру» [5].

Відповідно до результатів соціологічного опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка, 81% респондентів вважають, що переселенці повинні повернутися до місць постійного проживання, щойно це стане можливим; 57,1% респондентів вважають, що переселенці перебувають у несприятливому становищі через свій статус. Якщо відштовхуватися від такої логіки, то мінімізація негативних наслідків у цій конкретній ситуації можлива лише за умов безпечного повернення і додаткових заходів з інтеграції мігрантів у приймаючому середовищі [12].

Отже, пріоритетний напрямок соціально-психологічного дослідження міграційних процесів пов'язаний із проблемою соціально-психологічної адаптації мігрантів до нових умов життєдіяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результатом адаптації вважають виникнення адаптованості особистості або групи. Адаптованість визначається як такий стан суб'єкта, який дозволяє йому почуватись вільно та впевнено в соціокультурному середовищі, долучатись до основної діяльності, відчувати зміни у звичному соціокультурному оточенні, занурюватись у внутрішньоособистісні духовні проблеми, збагачувати власний світ завдяки більш досконалим формам та способам соціокультурної взаємодії. В якості критеріїв адаптованості можуть виступати різноманітні показники адаптації, які більшістю дослідників поєднуються у дві групи: об'єктивні та суб'єктивні (зовнішні та внутрішні, соціокультурні та психологічні) (В.В. Гриценко, В.В. Константинов, Т.Г. Стефаненко, Г.У. Солдатова та ін.) [4; 6; 7; 13]. До суб'єктивних ознак соціокультурної адаптованості належать задоволеність адаптантом своїм положенням у соціокультурному середовищі; свідоме підтримання норм та традицій даного соціокультурного середовища; прагнення та готовність збагатити зміст, форми і способи соціокультурної взаємодії з даним середовищем. Відмічається, що суб'єктивні критерії адаптованості особистості відображають зміни на всіх рівнях особистісної сфери: когнітивному (поінформованість про нове середовище), емоційному (задоволеність різними сторонами життя), ціннісному (зміни в системі відносин) та поведінковому (досягнення в галузі діяльності та спілкування, соціальної активності і т.ін.).

До основних об'єктивних ознак адаптованості можна віднести зростання творчої активності в соціально-культурних процесах даного середовища та всього суспільства; збагачення змісту та характеру культурної діяльності в умовах даного соціокультурного середовища, динамічне засвоєння досягнень культурного прогресу; стабільність суб'єкта адаптації в даному соціокультурному середовищі. Зв'язок об'єктивних і суб'єктивних критеріїв адаптованості є очевидним: якщо людина перебуває в складному психологічному стані, відчуває депресію, безпорадність, то пошук роботи та взагалі успішність влаштування на новому місці ускладнюються. Тому зазначимо, що особливої уваги потребує відновлення внутрішніх ресурсів людини та її можливості спиратися на соціальну підтримку (інформаційну, емоційну, соціальну, інструментальну) оточуючих людей.

Соціальна ситуація вимушеної міграції, на відміну від добровільної, коли суб'єкт усвідомлено приймає рішення про зміну

місця свого проживання та прикладання праці, може бути охарактеризованою як кризова (навіть, екстремальна), оскільки створює загрозу здоров'ю та життю [9]. Під кризовою в соціальній психології, на думку Ф.Ю. Василюка, розуміється така життєва подія, яка «створює потенційну або актуальну загрозу задоволенню фундаментальних потреб ... і при цьому ставить перед індивідом проблему, від якої він не може піти і яку не може вирішити за короткий термін та звичним чином» [3]. Г.У. Солдатова відмічає, що «травматичний досвід та життєві труднощі вимушених мігрантів визначають порушення в них цілісності та інтегрованості особистості. Комплекс проблем, що відображають особистісні трансформації, можна позначити як кризу ідентичності» [13, с. 259].

Таким чином, можна стверджувати, що процес адаптації до умов життя на новому місці у вимушених мігрантів є більш складним, зачіпає глибинні основи особистості, найбільш важливою з яких є ідентичність. Згідно з теорією соціальної ідентичності Г. Теджфела однією з основних закономірностей ідентичності є прагнення людини до досягнення позитивної ідентичності – до позитивного образу себе. Позитивна ідентичність дозволяє сприймати світ як стабільний та справедливий; якщо ж позитивна ідентичність втрачається, то дезорганізується не тільки внутрішній світ, але й враження стосовно зовнішнього [1]. Криза ідентичності визначається як втрата почуття самого себе, неможливість пристосуватися до змінених обставин, розрив між вимогами, що висуваються новою ситуацією, та колишніми установками та поглядами [14]. Отже, під кризою ідентичності розуміємо періодично повторне протягом життя гостре, обмежене в часі, суб'єктивне переживання неможливості реалізації життєвих цілей, завдань, планів. Такі переживання «блокують» можливості й ресурси особистості, позбавляють її на деякий час здатності протистояти ситуації, яка склалася, що призводить до втрати контролю над нею, над своїми емоціями, поведінкою та діяльністю.

Про кризу ідентичності у вимушених мігрантів говорить у своєму дослідженні Л.А. Шайгерова: «Складний процес адаптації в ситуації вимушеної міграції призводить до того, що зміни ідентичності особистості мігрантів досягають рівня кризових. Криза ідентичності у вимушених мігрантів проявляється в глибоких множинних перетвореннях її змісту, що відбуваються на особистісному та на груповому рівнях» [14, с. 11]. На думку Л.А. Шайгерової, подолання

кризи ідентичності – найважливіша умова успішної адаптації особистості в ситуації вимушеної міграції, але вона нерідко досягає такої глибини та сили, коли власних ресурсів особистості виявляється недостатньо, для її подолання потрібна психологічна допомога. Допомога в подоланні кризи ідентичності можлива через корекцію порушень мотиваційно-потребової сфери, відновлення позитивної ідентичності, її цілісності та інтегрованості, розвиток конструктивних стратегій подолання кризової ситуації, вбудовування та інтегрування в зміст ідентичності особистості цінностей та елементів приймаючої культури [14].

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати соціально-психологічні особливості кризи професійної ідентичності вимушених мігрантів в умовах сучасної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Криза ідентичності – це неминучий етап у процесі адаптації мігрантів до нових умов життя, успішне подолання якого призводить особистість до набуття нової, більш зрілої ідентичності. У нашому дослідженні трудової міграції населення України [2] було представлено соціально-психологічну концепцію трудової міграції населення України, що ґрунтується на визначенні трудової міграції як соціально-психологічного явища, яке детермінується кризою ідентичності людини в основних сферах її само здійснення: особистісній, професійній, сімейній, етнокультурній. Встановлено, що головним соціально-психологічним механізмом трудової міграції є трансформація системи особистісної та соціальної ідентичності мігранта під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, що викликається прагненням до самореалізації та депривацією цієї потреби в регіоні проживання.

Коли мова йде про вимушену міграцію, то депривованими видаються, перш за все, потреби в безпеці, що ускладнюється нестабільністю соціуму, в якому, як відмічає М.М. Слюсаревський, є досить високою ймовірність соціальної напруженості як «психічного стану соціуму, який являє собою складну, як правило, доволі тривалу в часі реакцію на будь-які екстремальні впливи, що супроводжується істотними (фіксованими) порушеннями динамічної рівноваги індивідуальних і надіндивідуальних елементів психосоціальної структури та/або сприймається соціальними суб'єктами як загроза основам їхньої життєдіяльності чи світогляду» [11, с. 173].

Оскільки серед внутрішньо переміщених осіб значну частину складають люди працездатного віку, та в умовах, коли повернення до своїх домівок поки відкладається

на невизначений термін, вважаємо, що одним із головних чинників успішної інтеграції є вирішення проблеми їх працевлаштування, що має призвести до відновлення позитивної професійної ідентичності; тому в межах цієї статті ми зупинимось на феномені кризи професійної ідентичності вимушених мігрантів.

Досліджуючи професійну ідентифікацію мігрантів, ми виходимо із загальнонаукового положення, що праця, тобто продуктивна діяльність, є провідною діяльністю дорослої людини, тому міра самореалізованості в професії визначає собою рівень загального психологічного благополуччя особистості. Під час аналізу феномену професійної ідентичності ми спираємось на дослідження К.О. Абульханової-Славської, А.С. Борисюк, А.О. Деркача, О.П. Єрмолаєвої, Е.Ф. Зеєра, Є.О. Клімова, Ю.П. Поваренкова, Л.Б. Шнейдер та ін.

Професійна ідентичність розглядається нами як один із видів соціальної ідентичності, оскільки полягає в ідентифікації людини з професійною спільнотою, з професією як соціальним інститутом. Водночас професійна ідентичність є продовженням більш загального особистісного самовизначення людини, коли професія виступає лише одним із засобів соціалізації та індивідуалізації людини. Професійна ідентичність завжди розвивається в умовах визначеної професійної спільноти, з якою людина себе ідентифікує, приймаючи її цінності, норми, правила. На поведінковому рівні ідентичність є результатом вирішення життєво важливих проблем, причому кожний життєвий вибір спирається на особистісні цінності і смисли та робить свій внесок у процес набуття та зміни ідентичності.

Вимушена міграція розглядається нами як кардинальна зміна в житті людини, яка викликає кризу професійної ідентичності, робить можливою її повну зміну, оскільки перетворення стосуються всіх основних складових частин: професійної діяльності, професійної спільноти, професійного образу «Я». Якщо змінюється тільки одна складова частина, то можна очікувати більш спокійний перебіг кризи професійної ідентичності та її часткову трансформацію.

Нами проведено пілотажне емпіричне дослідження професійної ідентичності вимушених мігрантів, які переселились із неконтрольованих українською владою частин територій Луганської та Донецької областей. У дослідженні взяли участь 32 особи віком від 19 до 46 років, із них – 14 жінок (43,7%) та 18 чоловіків (56,25%).

Для проведення дослідження нами розроблено анкету, процес адаптації якої ще

триває, тому ми усвідомлюємо, що отримані дані є попередніми, її окремий блок складають питання стосовно змін професійної ідентичності вимушених мігрантів. Професійну ідентичність у нашому дослідженні визначено такими емпіричними показниками, як: наявність постійної роботи, відповідність змісту роботи рівню кваліфікації та спеціальності за освітою, збереження або підвищення соціального статусу (порівняно з минулим статусом у місці постійного проживання), задоволеність оплатою праці, усвідомлення перспектив та можливостей професійного зростання.

В основу емпіричного дослідження професійної ідентичності вимушених мігрантів покладено такі припущення:

– вимушена міграція провокує зміни (трансформацію) в професійній ідентичності внутрішньо переміщених осіб; спостерігається перехід від кризи ідентичності в бік досягнутої зрілої ідентичності (меншою мірою) або переважно в напрямку дифузної ідентичності;

– якщо професія (спеціальність) людини, яку вона отримала в навчальному закладі, збігається зі змістом та галуззю діяльності, це виступає детермінантою набуття (збереження або відновлення) зрілої професійної ідентичності;

– професійна ідентичність є одночасно умовою і наслідком успішної професійної самореалізації вимушеного мігранта в іншому соціальному середовищі.

Для визначення кількісних характеристик професійної ідентичності вимушених мігрантів нами використано «Методику визначення професійної ідентичності» Л.Б. Шнейдер. Ця діагностична процедура дозволяє отримати інформацію про тип (або статус) ідентичності: дифузну ідентичність, мораторій або криза ідентичності, передчасна ідентичність, досягнута, зріла ідентичність. За результатами дослідження з'ясовано, що більше ніж третина опитаних перебуває в статусі кризи ідентичності (37,5%), тобто вирішує для себе проблему професійної самореалізації, своїх життєвих цілей та цінностей, чому на даному етапі свого життя віддати перевагу, яким чином побудувати життєві перспективи, як відокремити важливе від неважливого, другорядного. Зрілої ідентичності досягає 21,8% опитаних вимушених переселенців, статусом дифузної ідентичності характеризується 31,2%, і цей показник свідчить про те, що в професійному плані дуже значна частина вимушених мігрантів перебуває на роздоріжжі, не маючи змоги чітко відповісти на питання «Хто Я?» і побудувати власну стратегію самореалізації. Тип дифуз-

ної ідентичності характеризує людину, яка втратила значущі цілі та цінності, а також не має прагнення їх активно сформулювати, тобто життя людини відбувається «за течією», вона не відчуває можливості керувати подіями свого життя. Такі типи професійної ідентичності, як передчасна (3,1%) та псевдоідентичність (6,3%), майже не представлено в досліджуваній вибірці.

Проаналізуємо, яким чином пов'язані між собою показники професійної ідентичності та наявності роботи в місці переселення, задоволеності працею, її оплатою, професійними перспективами. З метою здійснення подальшої статистичної обробки кожний варіант відповіді на питання анкети кодувався певним чином. Наприклад, відкрите питання анкети «Яку роботу Ви виконуєте зараз? На якій посаді Ви працюєте?» надає нам змогу з'ясувати, наскільки зміст виконуваної роботи збігається чи не збігається з професією людини, яку вона отримала в навчальному закладі: 3 бали – збігається з професією; 2 бали – частково збігається (наприклад, людина з вищою освітою за спеціальністю «інженер-будівельник» працює на будівництві, але на робітничій посаді); 1 бал – зовсім не збігається. Відповіді на відкрите питання анкети «Це є Вашим постійним місцем роботи, або це тимчасова, разова або сезонна робота?» кодувалися в такий спосіб: 2 бали – постійна робота; 1 бал – разова або сезонна робота.

Кореляційний аналіз (цей фрагмент, в якому застосовано показники, що пов'язані з професійною самореалізацією) показав значну кількість позитивних, статистично високозначущих коефіцієнтів кореляції. Це, з одного боку, пояснюється тим, що більшість показників представлено в порядковій шкалі, тому ми усвідомлюємо, що отримуємо трохи завищені статистичні коефіцієнти, а з іншого боку, це узгоджується з проведеним нами попереднім аналізом результатів анкетування трудових мігрантів та надає підстави для певних висновків.

Наявність кореляційного зв'язку між типом професійної ідентичності, який отримано за методикою Л. Б. Шнейдер, та мірою збігу професії досліджуваного, яку він отримав у навчальному закладі, і змістом роботи, яку він виконує зараз у місці переселення ($r=0,37$; $p<0,05$), доводить, що визначеність професійного шляху є детермінантою становлення зрілої професійної ідентичності, що, у свою чергу, сприяє більшій адаптованості мігранта. Про це свідчить також більш висока ймовірність отримання постійної роботи ($r=0,65$; $p<0,01$), задоволеності роботою ($r=0,38$; $p<0,05$), більш чітке бачення професійних

перспектив самореалізації в місці переселення ($r=0,72$; $p<0,01$), можливість збереження або навіть підвищення соціального статусу ($r=0,54$; $p<0,01$).

Якщо людина має постійну роботу ($r=0,39$; $p<0,05$) та працює за своєю професією ($r=0,37$; $p<0,05$), то вона частіше підкреслює важливість індивідуальних якостей у влаштуванні свого життя на новому місці та вважає, що соціальний статус зберігається (якщо порівнювати із соціальним статусом у місці її постійного проживання) ($r=0,78$; $p<0,01$). Відповідно, коли людина виконує разову роботу, зміст якої не збігається з її спеціальністю, вона відчуває зниження соціального статусу, неповажне ставлення до себе з боку місцевих мешканців, відмічає незадоволеність працею, відсутність професійних перспектив самореалізації та змушена погоджуватися на будь-яку роботу, орієнтуючись тільки на рівень її оплати.

Також отримано високозначущі коефіцієнти кореляції між типом професійної ідентичності та оцінкою зміни соціального статусу в місці переселення ($r=0,38$; $p<0,05$); між типом професійної ідентичності та оцінками професійних перспектив самореалізації ($r=0,37$; $p<0,05$), що узгоджується з нашими попередніми даними аналізу анкетування та з характеристиками основних типів ідентичності. Професійна ідентичність вимушених мігрантів (зріла позитивна) є тісно взаємопов'язаною з можливістю отримання постійної роботи (порівняно з разовою або сезонною), із задоволеністю роботою, більш чітким усвідомленням професійних перспектив самореалізації, збереженням або підвищенням соціального статусу в місці переселення.

На основі проведеного теоретичного аналізу наукової літератури з проблеми соціально-психологічної адаптації вимушених переселенців та проведеного емпіричного дослідження ми можемо зробити деякі висновки.

Висновки. В оцінці задоволеності працею переважна більшість вимушених мігрантів орієнтується на можливість заробити гроші, досить стримано оцінюючи набуття соціального статусу в суспільстві, повагу оточуючих, престижність праці, підвищення професійної кваліфікації, професійне зростання. Водночас це залежить від бачення мігрантом перспектив роботи в регіоні переселення: якщо відчуває «тимчасовість» свого перебування, то рівень задоволення роботою є нижчим; якщо саме в цьому місці він орієнтується на більш тривале проживання, то це зумовлює і більш наполегливий пошук постійної

роботи і більш високий рівень задоволеності своїм статусом.

Визначеність професійного шляху є детермінантою становлення зрілої професійної ідентичності, що, у свою чергу, сприяє більшій адаптованості мігранта в місці переселення. Ми можемо бачити, що підвищення кількісного показника професійної ідентичності, тобто «рух» від дифузної професійної ідентичності до зрілої досягнутої ідентичності супроводжується більш високим рівнем задоволеності працею та більш оптимістичними позитивними оцінками власних професійних перспектив.

Нами з'ясовано, що найбільш впливовим чинником успішності психологічної адаптації та інтеграції мігранта в приймаючому суспільстві є наявність постійної роботи, яка збігається з отриманою спеціальністю, надає стабільний фінансовий прибуток, повагу оточуючих людей, відповідає інтересам та очікуванням людини. Саме ці чинники в сукупності забезпечують збереження (або відновлення) зрілої позитивної особистісної ідентичності.

Перспективи подальшого дослідження ми вбачаємо у визначенні соціально-психологічних засобів підвищення ефективності стратегій адаптації спільноти в процесі розв'язання проблем внутрішньої міграції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Г.М. Психология социального познания / Г.М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
2. Блинова О.Є. Трудова міграція населення України у соціально-психологічному вимірі / О.Є. Блинова. – Херсон : РІПО, 2011. – 488 с.
3. Василюк Ф.Е. Психология переживания: анализ преодоления критических ситуаций / Ф.Е. Василюк. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с. С. 159
4. Гриценко В.В. Социально-психологическая адаптация вынужденных переселенцев из ближнего зарубежья в России : автореф. дисс. ... доктора психол. наук / В.В. Гриценко. – М., 2002. – 49 с.
5. Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>.
6. Константинов В.В. Социально-психологическая адаптация вынужденных мигрантов в условиях диффузного или компактного проживания / В.В. Константинов // Психологический журнал. – М. : «Наука», 2005. – Том 26. № 2. – С. 16–21.
7. Миграционные процессы и проблемы адаптации / Отв. ред. В.В. Константинов. – Пенза : ПГПУ им. В.Г. Белинского, 2009. – 184 с.
8. Павленко В.Н. Аккультурационные стратегии и модели трансформации идентичности у мигрантов / В.Н. Павленко // Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследовательской работы / Под ред. Г.У. Солдатовой. – М. : Смысл, 2001. – С. 25–39.

9. Палагіна Н.С. Особенности социально-психологической адаптации мигрантов в преодолении жизненного кризиса : дис. ... канд. психол. Наук / Н.С. Палагіна. – Таганрог, 2007. – 175 с.

10. Руководящие принципы по вопросу о перемещении лиц внутри страны / Экономический и социальный Совет ООН (ЭКОСОС), 22 июля 1998. – E/CN.4/1998/53/Add.2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.refworld.org.ru/docid/50b345932.html>.

11. Слюсаревський М.М. «Ми» і «Я» в сучасному світі. Вибрані твори / М.М. Слюсаревський. – К. : Міленіум, 2009. – 340 с.

12. Смаль В. «Внутрішньо переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція в приймаючих гро-

мадах» : за матеріалами Вінницької, Запорізької, Івано-Франківської та Полтавської областей [науковий проект] / В. Смаль, О. Позняк. – Київ, 2016. – 93 с.

13. Солдатова Г.У. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова, В.К. Калининко, О.А. Кравцова. – М. : Смысл, 2002. – 479 с.

14. Хесле В. Кризис индивидуальности и коллективной идентичности / В. Хесле // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112–113.

15. Шайгерова Л.А. Психология идентичности личности в ситуации вынужденной миграции : дис. ... канд. психол. Наук / Л.А. Шайгерова. – М., 2002. – 218 с.